

Leopold en Ida Gerhardt: 'De eigen stem - het edelste vermogen'¹

door Anneke Reitsma

*En dan de zware stuwing - een bewogen
dwingende arbeid; tot het denken stuit
en luistert: helder hoorbaar het geluid
der eigen stem - het edelste vermogen.*

Ida Gerhardt, 'Lucretius-vertaling'

Waar wordt een mens geboren? Deze vraag laat zich op het eerste gezicht vrij eenvoudig geografisch afbakenen. Voor Ida Gerhardt begon het leven in 1905 in Gorcum, terwijl Leopold - exact veertig jaar eerder - geboren werd in 's-Hertogenbosch. Hoewel zo'n plaatsbepaling geheel buiten onze wil tot stand komt, is zij niet zonder betekenis. Het is geen toeval dat het Hollandse rivierenlandschap - eerst rondom Gorcum, naderhand langs de IJssel gestitueerd - Gerhardts literaire biotoop geworden is. Zij werd, met dank aan haar geboortegrond, onze dichtsterlijke Ruysdael.

Maar de vraag naar onze ontstaansgrond laat zich ook langs een andere, meer figuurlijke weg benaderen. Dat deed bijvoorbeeld Marguerite Yourcenar, toen zij in de *Herinneringen van Hadrianus* haar hoofdfiguur de volgende overweging in de mond legde: 'Je ware geboorteplaats is die waar je voor het eerst een begrijpende blik op jezelf hebt geworpen.'² Deze overweging markeert een kenteringsmoment in het leven van de jonge Hadrianus, dat zich afgespeeld moet hebben aan het eind van de eerste eeuw. In een flits ziet hij de contouren van zijn toekomstige loopbaan voor zich: legeraanvoerder, consul en uiteindelijk keizer te Rome. Het is overigens geen blinde ambitie die hem drijft: hij heeft het ideaal voor ogen van een krachtige, vrije en beschaafde samenleving. Een wereld waarin recht en schoonheid hand in hand zouden gaan. Voor dat ideaal wil hij zich inzetten en hij weigert zich daarbij uit het veld te laten slaan door het feit dat hij afkomstig is uit Italica, gelegen in het huidige Spanje en destijds een armzalige uithoek van het Romeinse rijk. Immers: de ware geboortegrond is die waar een mens zich voor het eerst bewust van zijn opdracht wordt.

Initiatie

Nu ligt er een gigantische afstand - in tijd, politieke constellatie en geestelijk klimaat - tussen de overwegingen van Hadrianus en de zeventiende verjaardag van een verlegen gymnasiaste uit het tweede decennium van de twingste eeuw. Maar soms kunnen bepaalde momenten elkaar over vele eeuwen heen de hand reiken. Het is 11 mei 1922 en we bevinden ons in een van de klaslokalen van het oude Erasmianum aan de Coolensingel te Rotterdam. Leopold is die dag zevenenvijftig jaar geworden, maar aan de felicitaties van haar klasgenoten merkt hij dat het ook de geboortedag van Ida Gerhardt is. Daar besluit de leraar Grieks, van wie iedereen wist dat hij ook - en misschien wel vooral - dichter was, met een stil gebaar iets aan te doen. En zo treft de jarige 's middags in haar kastje een overdruk aan van *Albumblad*, de cyclus die kort daarvoor in *De Gids* verschenen was. Het ging om het zogenaamde Bloemen-Albumblad, dat met zijn zintuiglijke verrukkingen en zijn precieuze taalfinesse later door Gerhardt gekenschetst zou worden als 'een Hoorn des overvloeds'.³ Ik breng u alleen maar die verrukkelijke rozenregels in herinnering: *De rozen en hun purpervracht, / de donkere met het bezwaren / van geuren en ontroerend staren*'.⁴ Wat zal Ida - net als de rozen - gebloed hebben, toen ze naderhand, in stilte de volgende refreinregels las:

*En in mijn armen liggen schoven
van alle rijkdom, die ik brak,
een schat mijn eigen wensch te boven
en wie ik liefheb, krijgt een tak.*

Wat deze vertrouwelijke geste betekend moet hebben voor een eenzellig kind dat zich in de woestijn van haar puberteit bevond, laat zich nauwelijks bevatten. Misschien is Ida wel net zo verbaasd en overdonderd geweest als dat andere Rotterdamse meisje, Mientje Robertson, toen die - een kleine twintig jaar eerder - de regels las die Leopold voor haar tiende verjaardag geschreven had.⁵ Wat oorspronkelijk bedoeld was als een eenvoudige bijdrage aan haar 'poesiealbum', was uitgegroeid tot het lange gedicht 'Kinderpartij', waarin het jonge kind - met allemaal meisjes in een kring om haar heen - zich plotseling bewust wordt van haar eigen innerlijk:

*omdat zij er iets in mag vinden
zoo zeker en zonder elk bedrog,
zoo wel begrijpelijk, zoo volkomen
naar eigen bedoeling uitgekomen,
zoo duidelijk, dat zij er van ontving
voldoening en bemoediging,
nu van zooveel van eigen wezen
zij de bevestiging mag lezen
in dat, wat zij ontvangen had*⁶

Ook Ida Gerhardt moet, met het *Albumblad* in haar handen, zulke gevoelens van bemoediging en bevestiging hebben ervaren. In elk geval heeft Leopold met zijn gebaar stilzwijgend uitgesproken dat hij haar zijn *Albumblad* waardig achtte en hij heeft haar willen laten delen in de schoven - die natuurlijk óók van poëtische aard zijn - die hij zich verworven had. Dat geeft zijn handeling het karakter van een initiatie, een inwijdingsritueel, alsof de tuin van Epicurus openbloeide in een schoollokaal en je plotseling toegang kreeg tot *een wereld waar de groten, / de tijdelozen, voortbestaan* ('Onvervreemdbaar'). Maar er is meer. Een initiatie brengt immers altijd consequenties met zich mee. Vast en zeker zal deze gebeurtenis voor Ida Gerhardt ook een bewustwordingsmoment betekend hebben, zoals zij dat later beschreven heeft in 'Het violenperk': *wist ik voor 't eerst, in helle schrik verward, / de gave, slapende in mij verscholen.*⁷

Adelaar en farao

Hoewel Gerhardt al vanaf de cursus 1920-1921 les van Leopold had, markeert die elfde mei van het jaar 1922 een omslag in het contact tussen leraar en leerling. Vanaf dat moment wordt hun omgang vertrouwelijker en zien zij elkaar ook buiten de lestijden om. Vrijwel iedere zondagmiddag brengen zij gezamenlijk door, in de intimiteit van Leopolds woonkamer in de Van Oldenbarneveldtstraat, waar naast de schrijftafel de piano stond, of eindeloos wandelend langs de rivier of rond de Kralingse plas. 'Nooit,' zo zegt Gerhardt later, 'geen seconde, was in deze ontmoetingen de angel van het elkaar bekijken (laat staan verraden). Het was er niet; het kwam niet in je op.'⁸

Soms werd er muziek gespeeld (Gerhardt herinnert zich de sonate opus 10 van Beethoven), maar meestal cirkelden de gesprekken toch om 'het geheim der woorden'. 'Wij spraken', aldus Gerhardt in een brief aan Sötemann, 'vrijwel uitzonderingloos, over poëzie. Dit bestond zijnerzijds vooral uit een gedempt voorlezen of (als wij een wandeling maakten) uit een gedempt citeren, met enkele

lucide toelichtingen als ik achteraf iets vroeg. Het vers i.c. zette zich terstond in mij vast.⁹ En heel soms voltrok zich tijdens dit 'epicureïsch' wandelen het wonder van de goddelijke ingeving, de *divinatio*.¹⁰ Dan kon de luisteraar, zonder het vers in kwestie - het ging om een door Leopold bewerkt vers van de Perzische dichter Saadi - ooit eerder te hebben gehoord, de laatste regels méézeggen, alsof die ergens al in haar verankerd lagen.¹¹ De anekdote moge mythisch uitvergroot zijn, de kern ervan is duidelijk: tussen maker, intermediair en ontvanger ontstaat een volkomen zielsverwantschap. De tekst wordt hun gezamenlijk bezit.

En men gelooft onmiddellijk het getuigenis van een andere oud-leerling, Schmidt-Degener, als hij zegt: 'Die samenkomsten waren het beste wat een mensenleven ondervinden kan.' Diezelfde Schmidt-Degener heeft een prachtig portret van de latere Leopold geschetst. Toen hij Leopold ook buiten de klas ontmoette, 'en reeds iets ernstigers zijn trekken fronste, vloot zijn gestalte samen met die van Marcus Aurelius, den verlegen wijsgerigen keizer, zijn bewegingen zwaar geworden van de *gravitas imperatoria*, en in zijn ogen de eenzaamheid op de keizerstroon.' En hij vermoedt dat latere vertrouwelingen onder zijn gymnasiasten hem gezien zullen hebben 'als Epicurus in de tuin, het diepzinnig discours getemperd door welwillendheid, zij zullen hem zeker gezien hebben als Omar Khayam, het gelaat met de droge huid gebruind door de zon van het Oosten, zijn hand uitgestoken en als gereed de Perzische plengschaal te vatten.'¹²

En hoe zag Gerhardt deze Leopold? Voor haar was hij een adelaar:

Leopold

*Adelaar was hij tot de laatste strofe,
toppen óverzwevende waar geen sterveling
ooit genaakt, of naar de verlaten horstplaats
statig weer dalend.*

*Onverschrokken kantelend langs ravijnen,
vochtomvlaagd door daverend levend water,
schrijvende zijn vederenschaduw daar waar
eeuwige sneeuw ligt.*

*God zij lof om dit nimmer aangerande
trots vermogen, dat zóveel barre winters
heeft getart en de sterke vleugels wette:
Trots ongebroken.*

Maar hij viel, in de moderne stadsentourage van Rotterdam, óók samen met de gestalte van een farao: *Heel Rotterdam, zijn huizen en zijn kaden, / bestond voor mij bij Leopolds genade. / Ik zag - een kind - hem in de avondstad / als Cheops door de sterrentuinen waden.*

Anamnèsis

Nu is het opmerkelijk dat Gerhardt, wanneer ze vijftenzestig jaar later op die bijzondere verjaardag terugblijkt, het accent legt op een heel ander aspect. In een brief aan Ad ten Bosch schrijft ze, over het cadeau van haar leraar: 'Dit geschenk was des te merkwaardiger omdat Leopold totaal niet wist dat ik zijn werk kende. Op mijn vijftiende jaar had ik zijn bundel *Verzen*, na lang sparen, gekocht.'¹³ *Wist* Leopold dit niet, óf was hier wellicht sprake van *weet gehad / en niet gehad*.¹⁴ Of, zoals Gerhardt het later zou verwoorden over de grootmoeder (van vaders kant) die ze nooit heeft gekend: *Er is een weten van elkaar / dat tijd en afstand overwint.(...)* // *Er is bericht, over en weer*.¹⁵

Leopold - daar zijn verschillende getuigenissen van overgeleverd¹⁶ - was een begenadigd docent en kennelijk beschikte ook hij over de eigenschap die Gerhardt naderhand onmisbaar zou achten voor een vruchtbare onderwijspraktijk: hij had een feilloos oog en oor voor wat er aan mogelijkheden in kinderen lag opgesloten, ongeacht of deze nu Mientje Robertson of Ida Gerhardt heetten. Bovendien behoorde het, aldus Schmidt-Degener, tot 'het geheim zijner opvoedingskunst, het gesprek te voeren als met een gelijke'.¹⁷ De 'pedagogische *Eroos*' van Leopold stelde, kortom, op zijn 'anamnetisch' vermogen.¹⁸

Dit door Plato gemunte begrip wordt door Gerhardt verbreed tot een vorm van kennis die je de temporele tegenhanger van een *déjà vu*-ervaring zou kunnen noemen: *weet gehad en niet gehad*. In een bewaard gebleven lezing voor een schoolklas formuleerde Gerhardt het zo: 'In de kring van vrienden, oudere en jongere, die Socrates en Plato om zich heen vormden, werd - door de warme vriendschap en door de wisselwerking van de dialoog - het 'anamnetisch' vermogen zeer verlevendigd. Persoonlijk heb ik in Kampen, op de Werkplaats, ja zelfs bij mijn eerste waarnemingen hetzelfde ervaren (...). Ik heb als docent veel "weet gehad en niet gehad", veel van de kinderen woordeloos kunnen begrijpen - en *zij* waarschijnlijk van mij.'¹⁹

Dit woordenloze begrijpen, waardoor plotselinge vergezichten kunnen opengaan, komt prachtig tot uiting in het lange droomgedicht 'Bij dag en nacht', waaruit ik het volgende fragment citeer:

*- Vlak voor de invasie, toen het op het scherp
stond van een mes, zag ik 's nachts in de droom
de slag bij Salamis, naar Aeschylus'
Beschrijving in De Perzen. Tegelijk
hoorde aldoor, bij vlagen, ik muziek;
fragmenten: uit het strenggetoomde koor
die statige passages die welhaast
alleen bestaan uit namen, adelszwaar;
meldend de afkomst en het weids gezag
van Xerxes' admiraals, krachtens het lot
voorbested op de rotsen te vergaan.
Eens, ons een inzicht openend terloops,
zei Leopold: 'de namen-symphonie.'
Met bijna zwijgen heeft hij mij destijds
na afloop van de les, toen ik iets vroeg,
tot het besef gebracht van het geheim
der woorden. Zonder aarzeling. Zeggend nog
terzijde, bij het afgaan van de trap:
'Toen waren vers, muziek, en dans nog één;
begrijpt zij wel?' En wendde zich.*

Het geheim der woorden

Het is buitengewoon karakteristiek voor de werkwijze van Gerhardt dat zij een verband legt tussen de naderende invasie, die de bevrijdende omslag markeerde van de Tweede Wereldoorlog, en de slag bij Salamis uit de vijfde eeuw voor Christus, toen de Perzische vloot door de Atheners verslagen werd. Wat dan volgt - in de beschrijving van Aeschylus - staat doorgaans te boek als een nogal dorre passage: het koor noemt, in een lange enumeratie, de namen op van de gevallen strijders.²⁰ Door deze opsomming te karakteriseren als de *namen-symphonie* (iets wat we gerust toe mogen schrijven aan een gelukkige *divinatio*), maakt Leopold er als het ware een muzikale ode aan de gevallen van. Een aaneengeschakeld In

Memoriam, waarbij de klank- en metrische waarde van de namen een extra dimensie vertegenwoordigen. Het is géén toeval dat Gerhardt later zo veelvuldig plaats- en persoonsnamen in een poëtische context weet te incorporeren. Leopold heeft haar ingewijd in 'het geheim der woorden', in hun intrinsieke taal magie, waarbij de woorden - in de formules van Nijhoff - 'zich loszingen van hun betekenissen': van Rossum tot Hurwenen, van Zalk tot Veecaten, van Kampen tot Athene, van Rotterdam tot Olbia, aan de Borysthenes: *waar ik gestaan heb, waar de adelaar / nog huist en zich op vleugelen verheft.*

Sinds kort beschikken we trouwens over een schrijnend nieuwe versie van dit oeroude namenprocédé. Op 16 mei jongstleden onthulde Ayaan Hirsi Ali - die op dat moment *de facto* statenloos was - tegenover de verzamelde pers haar identiteit. Zij deed dat in de volgende, indrukwekkende enumeratio:

*Hoe heet ik?
Ik ben Ayaan, de dochter van Hirsi,
die de zoon is van Magan,
de zoon van Isse,
de zoon van Guleid,
die de zoon was van Ali,
die de zoon was van Wai'ays,
die de zoon was van Muhammad,
van Ali, van Umar, van Osman, van Mahamud.
Ik ben van de substam Osman Mahamud.
Uiteindelijk is mijn oervader Darod,
die achthonderd jaar geleden vanuit Arabië
naar Somalië kwam en de grote stam
van de Darod stichtte.
Ik ben een Darod, een Macherten,
een Osman Mahamud, en een Magan.
Vorige week was er enige verwarring
over mijn naam. Hoe heet ik?
U weet nu hoe ik heet.²¹*

Met bijbelse allure creëerde Hirsi Ali haar hoogst persoonlijke namensymfonie. En zij maakte ons beschaamd. Zij leek een jonger zusje van Hadrianus, die onze werkelijke geboorteplaats karakteriseerde als een paspoortloze vrijplaats van de geest.

Wegtrawant

Zo worden dan langzaam de contouren zichtbaar van wie Leopold - de aristocratische leraar die altijd dichter bleef - voor Gerhardt is geweest: gids, grootmeester, inwijder, initiator, geestelijk vader en vaderlijke vriend. Zij moet genoten hebben (en nu leen ik even de woorden van Hadrianus, zoals geformuleerd door Yourcenar) 'van de eigenaardig intieme en tegelijk ontwijkende betrekkingen tussen leraar en leerling en van de sirenenzang die doorklonk in de hese stem die je voor de eerste keer een meesterwerk onthulde of je een nieuwe gedachte openbaarde.'²² Hij was, om nu maar eens een echte Leopold-term te gebruiken, haar 'wegtrawant'.²³ Hij voldeed daarmee volkomen aan wat hij zelf 'het nobelst verlangen van de jonge jaren' noemde: 'het vinden van een echten Meerdere, en dien Meerdere heeft hij haar niet onthouden.'²⁴

Het is evident dat Gerhardts ontwikkeling als classica en literair vertaler zonder zijn inspirerende inbreng anders verlopen zou zijn. Maar de belangrijkste - ik zou bijna zeggen: *existentiële* - bijdrage aan haar ontwikkeling is toch geweest dat hij een

fundament onder haar dichterschap heeft gelegd. Hij heeft haar aanleg herkend én met adviezen geschraagd. Toen haar debuutbundel *Kosmos* verschenen was, schreef de jonge dichteres aan Donkersloot (eveneens een oud-leerling van Leopold): 'Ik heb mijzelf maar één eisch gesteld: nergens knoeien (...). Doe het zoö dat je het aan Leopold zou kunnen overleggen, zonder je te schamen (...). Schrijf nooit zonder diepste noodzaak. Wèrk op de vorm.'²⁵ In dit opzicht is Gerhardt *semper discipula* gebleven.

Zelden zal een beginnend dichterschap zich onder zo'n hoog gesternte gemanifesteerd hebben:

Leopold werd voor Gerhardt het levenslange ijkpunt voor haar dichterlijk handelen. En daar kwam ook geen verandering in toen hun bijzondere vriendschap - op een voor Gerhardt raadselachtige wijze - plotseling werd afgebroken.²⁶ 'Ida heeft nooit geweten waarom,' zo stelt Marie van der Zeyde eenvoudig, 'en er wás ook geen waarom.'²⁷

Nu is het opmerkelijk dat deze breuk met Leopold in Gerhardts leven niet geleid heeft tot die traumatische bezeerdheid en in haar werk níet die destructieve sporen van wrok getrokken heeft die we zo goed kennen van de vele moederportretten. Kennelijk was dit fundament zo deugdelijk dat het alle schokken nadien kon doorstaan.

Een vastgeketend vorst

Wel heeft Gerhardt een enkele maal laten zien hoe de door doofheid en achterdocht gekwelde Leopold als het ware twee gezichten had: *Ik ken u - en ik ken u niet, / die mij toont hoe een vers ontstaat, / en lacht als het aan stukken slaat, / Die Leopold zijt. - en ook niet.* ('Tweespraak'). Maar zelfs als een geknecht vorst tart hij zijn omgeving met koninklijke allure:

De drie Pharaohs

*Toen was er, midden in het stadsgewoel,
een man en op de hand droeg hij
een valk.
En mensen dromden rond dien Pharaoh,
die met een ketting om de voet
in onbewegelijke trots het eigen lot
bestaarde. Hij was als bazalt.
O, gelijk deze zag ik in zijn stad
kort voor zijn dood, een vastgeketend vorst,
de mensen overstarend op een plein,
die Cheops schiep, den dichter Leopold.*

Het is magistraal hoe Gerhardt in dit gedicht de geschiedenis van koning Cheops verwerkt, die - na zijn 'weidsche vlucht' door de ruimte, op zoek naar 'een bezield verband' - weer terugkeert naar de piramide, waar hij opnieuw *geboeid [is] door de symbolen / van het voormalige en hij hangt er in*. Bij Gerhardt is deze farao een valk geworden, die op eenzame hoogte de gehele derde regel vult (*hoe leeft hier zijn gescherpte wildnatuur*, schreef Leopold²⁸).

Uit een prachtige brief aan Maria de Groot blijkt hoe ook in dit gedicht verschillende locaties én tijden over elkaar heenschuiven. Het 'stadsgewoel', temidden waarvan de valk onverstoorbaar blijft, moet gesitueerd worden in Utrecht, waar Gerhardt in haar studententijd een valkenier zag, 'op de grens van het Lucasbolwerk en de Nachtegaalstraat. Een man, vrij grof, (...) had de valk, die aan een ketting om zijn poot gekluisterd was, op de hand. De vogel had een kap op. De mensen drongen op om hem te zien. *Hij verroerde zich niet.*'²⁹

Even verder expliciteert Gerhardt de achtergrond van de connectie met Leopold; in de kantlijn heeft ze nadrukkelijk *'De derde Pharaoh'* geschreven. 'Midden in een les van Leopold ging de deur zachtjes open, en op rubber zolen schoof de rector, een onbetekenende en zelfingenomen kleine man, naar binnen. Hij zette zich in de achterste bank, teneinde die les bij te wonen, teneinde daaraan een *judicium* te ontlenuen. Leopold zweeg en wachtte. Hij stond zeer stil, zeer recht; zijn blik bleef op de kleine rector gevestigd. Deze deed het enige wat hij nog doen kon: hij hoestte en schuifelde weg.' De man die gemeend had zich als een valkenier te kunnen gedragen, werd door de valk (die in het gedicht géén kap draagt!) ontmaskerd.

Zo ook trotseerde Leopold in zijn eigen stad het gewoel van de mensen. Hij is, hoewel geketend, de enige echte Pharaoh: *Trots ongebroken*.

Het edelste vermogen

Tot dusver zijn we Leopold in Gerhardts werk alleen tegengekomen als dichterlijk personage, met mythische proporties. Maar heeft hij ook als *dichter* aanwijsbare sporen getrokken in haar poëzie? Heeft Gerhardt (delen van) zijn thematiek overgenomen of typische Leopold-procédés (ik denk aan de eindeloos meanderende zinnen of de wemeling aan neologismen) tot de hare gemaakt? Het paradoxale antwoord moet luiden: nagenoeg niet. Er is wel een enkele Leopoldiaanse wending te traceren (in een vroeg gedicht als *'Aanhef'* bijvoorbeeld), maar dit is noch inhoudelijk, noch in stilistisch opzicht voldoende om van concrete beïnvloeding te kunnen spreken. Gerhardt is in geen enkel opzicht als een epigoon van Leopold te beschouwen.

De verklaring hiervoor moet wel zijn dat zij zich de valkuilen van de *imitatio* van het begin af aan te zeer bewust is geweest. En vanuit een zeldzame poëtische zelfkennis is zij aan de *aemulatio* - die overtreffende trap van creatieve wedijver - niet eens begonnen. 'Als ik *Cheops* gelezen heb,' aldus Gerhardt tegenover Maria de Groot, 'dan weet ik: ik kan niets. Veel mensen zijn daar bang voor. Ik vind het gezond om dat aan *Cheops* te ontdekken. Bovendien: ik hoef niet te maken wat al gemaakt is.'³⁰ Een dergelijke uitspraak getuigt van een zelfbewust dichterschap.

Daar komt het uiteindelijk immers op aan: het ontwikkelen van de eigen stem, die het edelste vermogen is. In het gedicht *'Lucretius-vertaling'* zei Gerhardt het zo: *En dan de zware stuwing - een bewogen / dwingende arbeid; tot het denken stuit / en luistert: helder hoorbaar het geluid / der eigen stem - het edelste vermogen*.

We mogen Leopold dankbaar zijn dat hij het authentieke geluid van Gerhardts stem heeft herkend en ondersteund. En het pleit voor de leerling dat zij uiteindelijk de hand van de meester los heeft durven laten. Dát is het moment waarop een mens die de opdracht heeft dichter te zijn, werkelijk geboren wordt.

uit: Roodkoper, 11e jaargang, aflevering 3 – juli 2006

Aantekeningen

- ¹ Op 11 mei jongstleden hield ik op uitnodiging van het Ida Gerhardtgenootschap een lezing in het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam. Bijgaande tekst is een licht gewijzigde versie hiervan.
- ² Marguerite Yourcenar, *Herinneringen van Hadrianus*. Vertaling Jenny Tuin. Amsterdam 2005, p. 38. Oorspronkelijk: *Mémoires d'Hadrien* (1951). Ik heb de vertaling licht gewijzigd, omdat 'un cou' d'oeil intelligent sur soi-même' naar mijn idee een moment van zelfinzicht impliceert (wat in een 'verstandige blik' onvoldoende tot uiting komt). Het is overigens grappig dat Marie van der Zeyde dit boek in verband brengt met het gedicht 'Stem van Epicurus' uit *Het veerhuis* (1945). Vergelijk: Marie van der Zeyde, *De wereld van het vers*. Amsterdam 1985, p. 12
- ³ Gerhardt schrijft dit in een brief aan Ina Heering, op 27 maart 1976. In: Ida Gerhardt, *Courage!* Brieven, bezorgd door Ben Hosman en Mieke Koenen. Amsterdam 2005, p. 208
- ⁴ J.H. Leopold, *Verzen / Fragmenten*. Bezorgd door P.N. van Eyck. Amsterdam 1967, p. 178 e.v.
- ⁵ Vergelijk: J.D.F. van Halsema, *Dit eene brein. Over J.H. Leopold*. Groningen 1999, p. 50
- ⁶ Deze handschriftversie wijkt aanzienlijk af van de latere publicatie in *De Nieuwe Gids* (1906), die op zijn beurt weer afwijkt van de tekst in het *Verzameld werk*. Vergelijk: dr. J.M. Jalink, *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. Amsterdam 1958, p. 50 e.v.
- ⁷ In het werk van Ida Gerhardt komen meerdere van zulke 'bewustwordingsgedichten' voor. Ik wijs slechts op 'Biografisch I' (*VG*, p. 472) en 'De oproep' (*VG*, p. 596), maar er zouden meer voorbeelden te geven zijn, hetgeen het markeren van één enkel moment in feite uitsluit. *VG* verwijst steeds naar: Ida Gerhardt, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1999
- ⁸ In een brief aan Jeanne van Schaik-Willing, d.d. 1 september 1961. Opgenomen in *Courage!*, p. 120
- ⁹ De brief dateert van 22 oktober 1983. Opgenomen in *Courage!*, p. 534
- ¹⁰ Een fraai voorbeeld van *divinatio* tijdens een van Gerhardts Homerus-lessen wordt beschreven door Mieke Koenen in *Stralend in gestrengde samenhang. Ida Gerhardt en de klassieke oudheid*. Groningen 2002, p. 61
- ¹¹ Het verhaal is afkomstig van Johan Polak en opgetekend door J.D.F. van Halsema, in: "Als nadert een ontmoeten" - J.H. Leopold bij Ida Gerhardt'. In: *Nederlandse Letterkunde*, Jaargang 7, nummer 3, augustus 2002, p. 207 e.v. Vergelijk ook: Anneke Reitsma, 'Veerman, mag ik overvaren? Leven en dood in de poëzie van Ida Gerhardt'. In: Ida Gerhardtgenootschap (redactie), *Elementen*. Bijzondere uitgave van *Schriftuur*, mei 2005, p. 15
- ¹² Dr. F. Schmidt-Degener, 'Herinnering aan Leopold'. In: -, *Phoenix*. Amsterdam, 1942, p. 37 / 55. Marcus Aurelius was de adoptief-kleinzoon van Hadrianus. Leopold droeg een munt met zijn beeltenis vaak bij zich.

-
- ¹³ De brief dateert van 10 augustus 1987, maar is nooit door Ad ten Bosch ontvangen. Vanuit de nalatenschap opgenomen in *Courage!*, p. 624
- ¹⁴ De regel is afkomstig uit het gedicht 'Anamnèsis' (VG, p. 383). In een bijbehorende aantekening omschrijft Gerhardt dit door Plato gemunte begrip als: 'een kennis die op voor-persoonlijke herinnering teruggaat'.
- ¹⁵ 'Onverbroken' (VG, p. 615). Deze grootmoeder was kort na de geboorte van Gerhardts vader in Tarnau gestorven. In een aantekening bij het nevensgeschikte gedicht zegt Gerhardt: 'het opmerkelijk zuiver taalgevoel dat mijn vader bezat, stamt zeer waarschijnlijk van zijn moeder.'
- ¹⁶ Prachtig van toonzetting is het eerder genoemde essay van Dr. F. Schmidt-Degener. Kritischer, maar zeer informatief is R. Jacobsen, 'Leopold zoals ik me hem herinner'. In: *De gids* 120 (1957) I, p. 308-324
- ¹⁷ Vergelijk noot 1, p. 56
- ¹⁸ Over het Eroos-motief heeft Gerhardt behartenswaardige dingen gezegd in haar uitvoerige commentaar op *De zomen van het licht* (VG, p. 740 e.v.).
- ¹⁹ Ida Gerhardt, *Anamnèsis*. Met een voorwoord van Ad ten Bosch. Amsterdam 1998, p. 18
- ²⁰ Vergelijk ook Mieke Koenen, *Stralend in gestrengde samenhang*, p. 17 e.v.
- ²¹ Hier geciteerd via Jaffe Vink, 'De zwarte Voltaire'. In: *Trouw* van 20 mei 2006
- ²² Vergelijk noot 1, p. 38
- ²³ De aanduiding komt voor in *Cheops*. Vergelijk noot 3, p. 133
- ²⁴ Licht gewijzigd citaat van Schmidt-Degener. Vergelijk noot 11, p. 58/59
- ²⁵ De brief dateert van 2 oktober 1940 en is opgenomen in *Courage!*, p. 45
- ²⁶ Deze breuk moet zich al vrij snel voltrokken hebben. Gerhardt noemt zich, in een brief aan Ad ten Bosch, 'een kind van 18' toen Leopold haar medeplichtig achtte aan zijn mislukte hoogleraars-benoeming. Een absurde beschuldiging: ten tijde van die benoemingskwestie was Ida elf jaar. Vergelijk *Courage!*, p. 615/616
- ²⁷ M.H. van der Zeyde, *De hand van de dichter*. Amsterdam 1974, p. 6
- ²⁸ Onvoltooid gebleven gedicht over een valk, uit de afdeling 'Oostersch IV'. Vergelijk noot 3, p. 563
- ²⁹ De brief dateert van 1 november 1980. Opgenomen in *Courage!*, p. 318. Vergelijk ook: Maria de Groot, *In gesprek met Ida Gerhardt*. Baarn / Kampen 2002, p. 51 e.v.
- ³⁰ Maria de Groot, *In gesprek met Ida Gerhardt*, p. 20